НАШ МАРІУПОЛЬ

МАРІУПОЛЬ, МІСТО МАРІЇ...

Донедавна — промисловий велетень, важливий порт на березі тихоплинного Азовського моря, місце, де проживали представники багатьох народів, багатьох етносів. Донедавна. Місто приазовських греків, місто металургів й корабелів, місто з давнім минулим, місто непростої долі. 2022-й рік поділив його історію на «до» та «після», назавжди розшматувавши життєві сюжети, поховавши під залишками залізобетонних плит тисячі людських душ.

Проте для кожного з маріупольців та маріупольчанок, хто вижив, хто був змушений перебратися в інші краї, Маріуполь, його історія залишається назавжди в серці. Це — історія їхнього міста, їхня історія, їхній Маріуполь.

Наша виставка має на меті продемонструвати минувшину цього неймовірного міста-героя, його унікальне історичне обличчя. Це — сторінки історії нашого українського Маріуполя. Це — наш Маріуполь!

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Маріупольська міська рада

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ОРГАНІЗАТОРИ: Український інститут національної пам'яті, ГО «Архі-Місто», Маріупольська міська рада, Маріупольський краєзнавчий музей, Національний музей Тараса Шевченка, Центральний державний історичний архів України, м. Київ,

АВТОРИ:

Віталій Бака, Ігор Каретніков, Богдан Короленко, Андрій Марусов, Віталій Огієнко,
Іван Стичинський, Вікторія Ярменко.

ДИЗАЙН: Оксана Женжера

При підготовці буклета були використані матеріали: Маріупольського краєзнавчого музею, Національного музею Тараса Шевченка, Державного архіву Автономної Республіки Крим, Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву, Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, Центру міської історії, м. Львів, журналу Flaneur, особистого архіву Ольги Демідко, особистого архіву Івана Стичинського, особистого архіву Андрія Марусова, Facebook-сторінки Івана Станіславського, Facebook-сторінки Вежа — Vezha Creative Space, wikimedia.org, localtravel.com.ua.

Фото на обкладинці: Микита Нагнібеда

Помітна українська колонізація земель сучасної Донеччини веде відлік з початку XVI ст. Щедрі на природні ресурси й водночас практично безлюдні території межиріччя Дніпра та Дону вабили шукачів кращої долі. Осідаючи, козаки-уходники займалися на цих землях рибною ловлею, звіробійним та соляним промислами.

Козацькі зимівники, сторожі та пікети постають уздовж шляху на Дон — у верхів'ях Кальміуса та на берегах річок Вовчої, Кринки, Солоної й Торця. А при гирлі Кальміуса зводиться укріплений козацький форпост. Згодом він стане центром Кальміуської паланки — однієї з адміністративно-територіальних одиниць Війська Запорозького Низового — та економічним й адміністративним центром усіх запорозьких поселень Приазовського регіону. У Кальміусі розміщувалася паланкова адміністрація, одним із головних завдань якої, зважаючи на прикордонне розташування паланки, було ведення розвідки на територіях, підконтрольних турецькому султану та кримському хану. Фронтирність Кальміуської паланки з тюркським світом вимагала бути готовими до відбиття раптових нападів південних сусідів.

У центрі Кальміуської паланки розміщувалися також ремісничі майстерні та торгові крамниці. Загалом торгівля разом із риболовним промислом складали основу її економічного розвитку. Зростанню масштабів риболовлі, а відтак активному козацькому

Козаки в степу.
1890-ті рр.
Сергій Васильківський.
Полотно, олія

Карта з колекції астронома та картографа Жозеф-Ніколя Деліля (1688–1768), на якій зображені руїни давнього поселення на місці майбутнього Маріуполя

КАЛЬМІУСЬКА ПАЛАНКА

освоєнню регіону сприяли, зокрема, гарантії на вільний вилов риби в азовських та чорноморських лиманах, надані запорожцям турками у період їх перебування під кримсько-турецькою зверхністю (1709–1733 рр.). Останнє стало наслідком воєнно-політичної поразки під Полтавою та укладенням у 1714 р. угоди Пилипа Орлика з Туреччиною, за якою Військо Запорозьке Низове переходило під подвійний протекторат кримського хана й турецького султана.

Добуту рибу промисловці продавали в Гетьманщину та московським купцям (довгий час — всупереч суворим заборонам Петербурга на торгівлю із запорожцями, коли ті перебували під кримсько-турецькою протекцією). Для захисту своїх риболовних станів рибалки гуртувалися в добре озброєні ватаги на випадок нападу з боку конкурентів — донців чи татар. Торгівля рибою йшла добре — в середині XVIII ст. існували навіть ідеї будівництва в Кальміусі пристані.

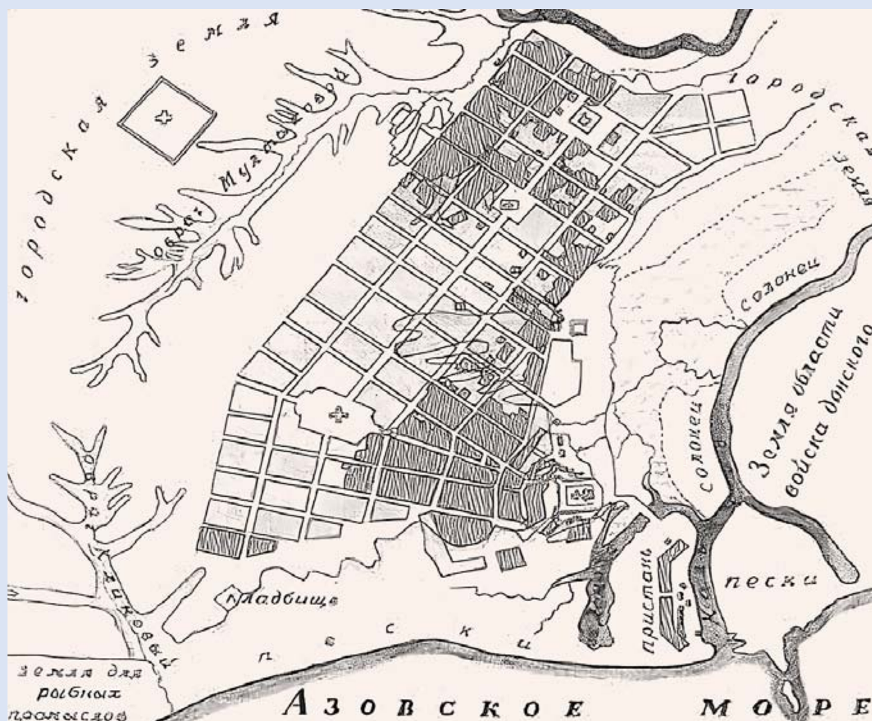
Після повернення у 1734 р. під російське підданство запорожці почали інтенсивно освоювати північно-східне Приазов'я. Тут вони активно займалися добуванням морської солі, а також виловом риби.

Приплив населення до регіону сприяв розростанню старих і виникненню нових козацьких поселень у Приазов'ї. Зокрема, на середину 50-х рр. XVIII ст. загальна кількість зимівників у Кальміуській паланці нараховувала 68 господарств.

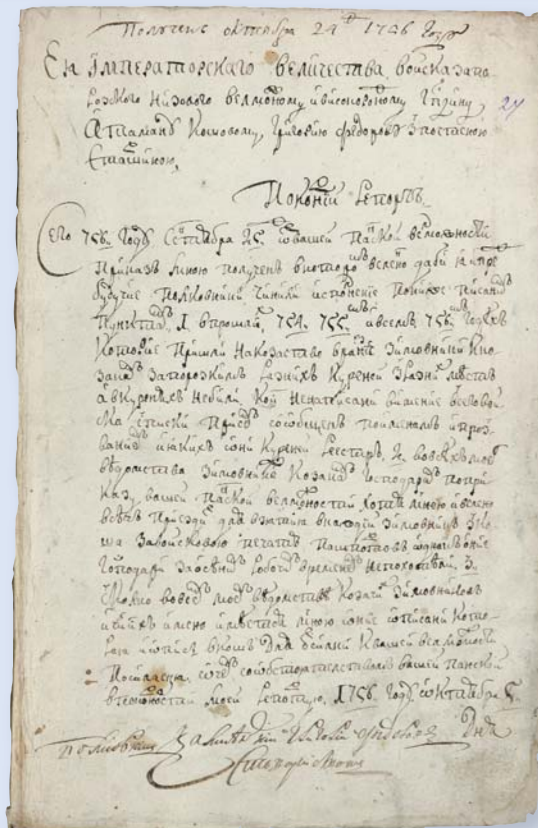
Фрагмент діорами «Фортеця Кальміус», XVIII ст., Донецький обласний краєзнавчий музей

План Маріуполя 1826 р. Можливе місцезнаходження Кальміуської паланки — у гирлі Кальміусу. З книги Пірко В. О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця

КАЛЬМІУСЬКА ПАЛАНКА

Рапорт полковника Кальміуської паланки Григорія Горкуші Кошеві про проведення перепису зимівників, їхніх господарів тощо. (5 жовтня 1756 р.)

Турецька шабля з дамаської сталі XVII сторіччя. Шаблі цього типу — Домаха — були поширеними серед козаків

Ювілейна монета НБУ, присвячена 500-літтю виникнення українських козацьких поселень на території нинішніх Донецької і Луганської областей, які згодом утворили Кальміуську паланку Війська Запорозького Низового

Печатка Кальміуської паланки, 1754–1769 рр.

Пам'ятний знак запорозьким козакам Кальміуської паланки, встановлений до 500-річчя українського козацтва

ВІД КОЗАЦЬКОГО ФОРПОСТУ ДО «МІСТА МАРІЇ»

Поява Маріуполя є яскравим взірцем втілення російської колоніальної політики, коли для реалізації імперської «цивілізаційної місії» Петербург використовував, під ширмою їх «захисту», окремі етноконфесійні групи.

За умовами Кючук-Кайнарджийської угоди 1774 р. Російська імперія здобула Північне Причорномор'я, а також закріпилася на узбережжі Азовського моря. Вже 1775 р. Катерина II ліквідувала Запорозьку Січ: з усуненням воєнної загрози з Півдня запорожці стали непотрібними, а з огляду на плани колонізації величезного південного краю — зайвими й навіть ворожими конкурентами. Така ж доля спіткала і Кальміуську слободу. Імперія вже не потребувала тут козацького форпосту, тож козаків, які населяли слободу, перевезли на р. Вовчу, де невдовзі мали побудувати нове місто для греків, «захисницею» яких задекларувала себе Катерина II.

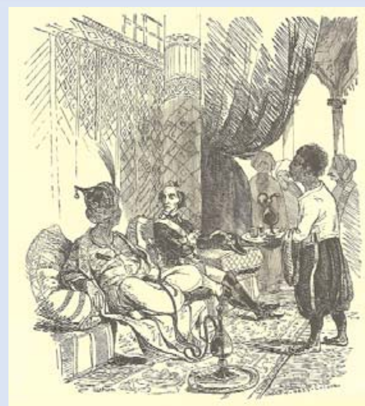
Під ширмою «захисту від утисків татар» Петербург вирішив переселити, а насправді депортувати з Криму місцеве християнське населення. Це мало пришвидшити і ліквідацію знекровленого останньою війною «незалежного» Кримського ханства, і прискорити колонізацію степової України. На Великдень 1778 р., після літургії в Успенському Бахчисарайському скиті кримський митрополит Ігнатій звернувся до вірян та закликав їх готуватися до виходу з Криму на даровану імператрицею Катериною II землю в Азовській губернії. Проголошена «добровільність»

Портрет імператриці Марії Федорівни (XVIII ст.), дружини російського імператора Павла I. Автор — український художник Володимир Боровиковський (1757–1825)

Портрет Павла I (1800), російського імператора (1796–1801). Автор — український художник Володимир Боровиковський (1757–1825)

«Суворов у кримського хана Шагін-Гірея» (1842). Гравюра Тараса Шевченка з книги «Історія графа Суворова»

«Катерина II на прогулянці в Царськосельському парку» (1794). Картина українського художника, вихідця з козацько-старшинської родини з Миргорода Володимира Боровиковського (1757–1825)

переселення була сумнівною, адже виконавці імперської акції часто вдавалися до примусу. Чимало місцевих християн відмовлялося залишати свою батьківщину, а щоб уникнути насильницького переселення частина з них таємно приймала мусульманство. Відповідальним за вивезення кримських християн був командувач Кримського корпусу О. Суворов, який не зважав ні на бажання перших, ні на протести хана Шагін Гірея. Переселення розпочалося наприкінці липня 1778 р., а вже наприкінці вересня Суворов повідомив уряд, що Крим залишили 31 386 християн, з яких 18 395 були греками, решта — вірменами, грузинами й волохами. Важкі поневіряння зими 1778 — весни 1779 рр. у землянках у Подніпровських степах в очікуванні монаршого наказу про місце та умови поселення не пережили тисячі переселенців через холод, голод та хвороби. Згідно наданої митрополиту Ігнатію в червні 1779 р. «Височайшої грамоти про улаштування християн, виведених з Криму», кримські греки отримали для поселення землі на північному узбережжі Азовського моря з розрахунку 30 десятин на душу, низку пільг та деякі самоврядні права. Прибувши на визначене місце в гирлі річки Кальміус на Азовському узбережжі, греки застали там залишки колишнього запорозького форпосту Кальміуса: декілька козацьких куренів та Свято-Миколаївську церкву. Саме у цьому храмі криський митрополит Ігнатій 26 липня 1780 р. провів перше богослужіння, після якого жеребкуванням на місці колишнь-

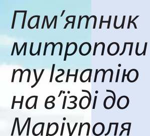

План міста Маріуполь 1827 р.

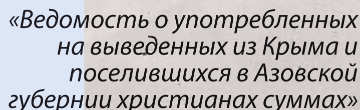

ого центру Кальміуської паланки було визначено ділянки під поселення грецької громади. Відтак Кальміус (Кальміуська слобода) став Маріуполем — «містом Марії», як назвали своє нове поселення греки: або на згадку про їхнє поселення Маріам поблизу Бахчисарая в Криму, або ж на честь невістки Катерини II Марії Федорівни, дружини спадкоємця престолу і майбутнього імператора Павла I.

Попри все, козацькі витоки міста не розчинилися у вирі історії. Зимівники кальміусців були основою та орієнтиром планування й забудови Маріуполя і його околиць наприкінці XVIII — на початку XIX ст., а про його давніх мешканців нагадують топоніми Кленовата та Зінцева балки, Підгір'я тощо.

Пам'ятник митрополиту Ігнатію на в'їзді до Маріуполя

«Ведомость о употребленных на выведенных из Крыма и поселившихся в Азовской губернии христианах суммах»

ВІД КОЗАЦЬКОГО ФОРПОСТУ ДО «МІСТА МАРІЇ»

ІГНАТІЙ ГОЗАДІНО (1715–1786) – Митрополит Маріупольський і Готфейсько-Кафайський; святий УПЦ (РПЦ). Народився в Греції на о. Фермія в знатному роді Гозадіно, виховувався на Афоні, юнаком прийняв чернечий постриг під ім'ям Ігнатій. У 1769–1778 рр. очолював Готфейсько-Кафайську кафедру в Криму. Жив в Успенському скиту у грецькому селищі Маріум поблизу Бахчисараю. В 1770-х рр. став провідником російської імперської політики серед християнської громади Кримського ханства, зокрема одним із ідеологів та організаторів депортації кримських християн до Азовської губернії Російської імперії. За що, серед іншого, Катерина ІІ нагородила митрополита «діамантовою панагією»

Портрет митрополита Ігнатія (Гозадіно) (середина XIX ст.). Невідомий удожник.

Катерининська (Грецька) церква, первинно собор св. Харлампія — один з перших культових об'єктів Маріуполя. Відкрита у 1782, діяла до 1848 р., пізніше відреставрована у 1868 р. У ній було поховано організатора переселення греків до Приазов'я митрополита Ігнатія. Зруйнована у 1930-х рр. Фото початку XX ст.

Пам'ятна медаль на переселення греків до Приазов'я «Здесь пристанище благотишное» 1779 р.

НАРОДЖЕННЯ ПРОМИСЛОВОГО ГІГАНТА

Дев'ятнадцяте століття — епоха імперій, війн та революцій. Технологічний прогрес у цей час був спрямований на поступ різних галузей виробництва й інфраструктури.

Завдяки географічному розташуванню Маріуполя порт існував тут ще в козацькі часи. У 1800 р. у Маріуполі з'являється митниця, а у 1809-му — портове правління. Проте у першій половині XIX ст. старий порт Маріуполя поступався двом своїм найбільшим конкурентам на півдні України: Бердянську на Азовському морі й Одесі на Чорному.

Доленосним для міста виявився 1882 рік. Тоді з Оленівки до Маріуполя проклали залізничну колію Костянтинівської залізниці (пізніше — Донецької кам'яновугільної) — таким чином місто доєдналося до основної новітньої транспортної мережі. Це одразу ж спонукало до будівництва нового порту на західній околиці, біля Зінцевої балки. Збудований у 1886–1889 рр., новий порт одразу ж став одним із найголовніших морських інфраструктурних об'єктів Приазов'я. Через нього вивозили зерно та вугілля.

Транспортна привабливість міста в кінці XIX ст. стала одним із чинників того, що на Маріуполь почали звертати увагу представники великого промислового бізнесу царської Росії. Землі Маріупольського повіту для побудови підприємства розглядав також Джон Юз — фундатор Донецького металургійного заводу у Юзівці (су-

Порт у Маріуполі. Поштівка поч. 20 ст.

Завод «Російський Провіданс». Поштівка поч. 20 ст.

Завод «Нікополь». Поштівка поч. 20 ст.

Джуліан Кеннеді (1852–1932) — американський інженер та механік, діяч промисловості в США та Російській імперії. Разом з братом Вальтером стали одними з засновників металургійного заводу «Нікополь» у Маріуполі.

Завод «Провіданс». Поштівка поч. 20 ст.

часний Донецьк). Проте до 1890-х рр. далі задумів справа так і не пішла.

У 1896-му Нікополь-Маріупольське гірниче й металургійне товариство розпочало будівництво заводу «Нікополь» біля міста, який запрацював на повну з 1899 р. До створення заводу долучилися брати Вальтер і Джуліан Кеннеді — інженери та промисловці з США. Його вдалося збудувати так швидко, зокрема, тому, що з Америки до Маріуполя морем доставляли готові деталі та виробничі вузли.

Також у цей час землю на спорудження заводу отримало бельгійське товариство «Провіданс», яке збудувало запланований об'єкт у 1897–1898 рр. Для оптимізації керівництва заводом заснували окреме

Доменні печі заводу «Провіданс». Поштівка поч. 20 ст.

російсько-бельгійське товариство «Російський провіданс» — власне, цю назву й отримав новий завод. До створення товариства долучився Олексій Алчевський. Основною продукцією маріупольських металургійних заводів був чавун, рейки, труби, листовий метал.

Олексій Кирилович Алчевський (1835–1901) – український промисловець, банкір меценат та громадський діяч. Купець 1-ї гільдії. Співзасновник «Донецько-Юріївського металургійного товариства» під управлінням якого перебував Донецько-Юріївський завод – основа для міста Алчевськ. Причетний до розбудови промисловості Маріуполя. Один з фундаторів харківської «Громади».

Фруктові сади й дорога до заводів. Поштівка поч. 20 ст.

Рибальська флотилія в гирлі Кальміуса. Поштівка поч. 20 ст.

SOCIÉTÉ ANONYME

PROVIDENCE RUSSE

A MARIOUPOL

Société constituée suivant acte passé le 22 novembre 1897, par-devant Me BRASSEUR notaire à Charleroi, substituant Me CORNIL, notaire en la dite ville, et publié au Moniteu Belge du 5 décembre 1897, nº 4247, autorisée à fonctionner dans l'Empire Russe par décre impérial du 1er mai 1898, publié au Recueil des lois et décrets de l'Empire du 10 juillet 1898 nº 89, modifiée aux termes de résolutions adoptées par l'Assemblée Générale extraordinair du 24 juillet 1905, publiées au Moniteur Belge du 4 août 1905, nº 4203 et régulièremen approuvées en Russie.

Siège Social : MARCHIENNE-AU-PONT

CAPITAL SOCIAL : 38.993.000 FRANCS

REPRÉSENTÉ PAR

30.000 Actions Privilégiées de 200 Francs chacune, série A
65.986 Actions Privilégiées de 500 Francs chacune, série B
formant un capital de 38.993.000 francs ainsi fixé en exécution de l'article 8, § 3 des statuts.
Il est en outre créé 30.000 Actions de jouissance, série C

Action de Jouissance

Série C. Nº 24661

Un Administrateur, | Un Administrateur,

CHARLEROI. — IMP. F. RENRY-QUINET.

Комплекс будівель поч. 20 ст. заводоуправління «Російський провіданс». Фото: Іван Стичинський. 2019 р.

Товариство «Російський Провіданс у Маріуполі». Акція користувача. 1905 р.

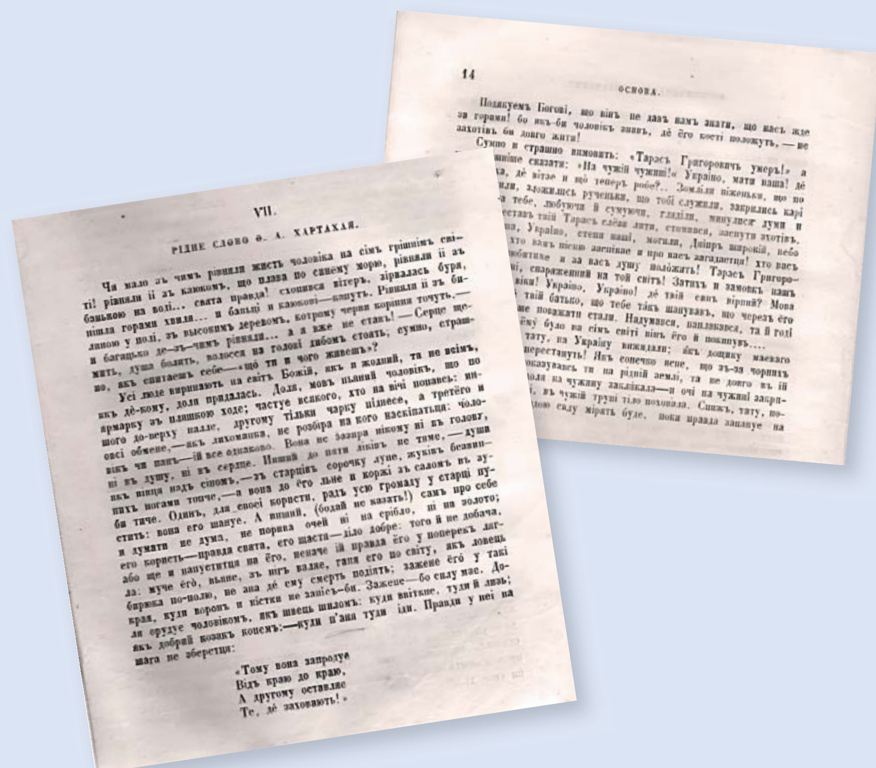
Протягом усієї своєї історії територія Північного Причорномор'я вирізнялася своєю поліетнічністю. Кіммерійці, скіфи, сармати, тюрки — це далеко не весь перелік етносів, які залишили свій слід у регіоні. «Місто Марії» не могло стати виключенням. У XVIII ст. російська імперська влада, ліквідувавши тут козацтво, сприяла заселенню краю представниками різних етнічних спільнот, зокрема греками. Фактично, повноцінне постійне поселення на теренах Маріуполя було засноване грецькою громадою, яку переселили з Криму в 1778–1780 рр.

Відтак, протягом кінця XVIII — середини XIX ст. Маріуполь був містом, в етнічному складі якого переважав грецький етнос. Так тривало до 1859 р., коли в місті дозволили утворити окрему від грецької громаду, до якої входили представники інших народів. Відтоді етнічний склад міста почав змінюватися, особливо в роки промислового буму на рубежі XIX–XX ст. «Місто Марії» ставало по-справжньому багатоетнічним: його населяли українці, росіяни, євреї, вірмени, поляки. Греки продовжували домінувати в соціально-політичному житті Маріуполя, зокрема, міськими головами були лише представники цього етносу.

На початку XX ст. значною чисельно спільнотою були українці, кількість яких зросла завдяки переселенцям та частині військовослужбовців 24-го запасного піхотного полку, що дислокувався у передмісті. Темною сторінкою в історії Маріуполя стали спровоковані

Феоктист Хартахай (1836–1880) – педагог, етнограф, історик, засновник перших гімназій у м. Маріуполі, дослідник історії греків Приазов'я. За походженням – приазовський грек, уродженець с. Чердакли поблизу Маріуполя. Відомий тим, що під час похорону Тараса Шевченка 28 лютого (12 березня) 1861 р. на петербурзькому Смоленському кладовищі один з небагатьох присутніх виступив з промовою українською мовою. Пізніше текст цієї промови, виголошеної у стилі народних голосінь, було надруковано в журналі «Основа».

VII.

РІДНЕ СЛОВО Ѳ. А. ХАРТАХАЯ.

Чи мало зъ чимъ рівняли жисть чоловіка на сімъ грішнімъ світі! рівняли іі зъ каюкомъ, що плава по синему морю, рівняли іі зъ бабькою на волі... свята правда! схопився вітеръ, зірвалась буря, пішла горами хвиля... и бабці и каюкові—капуть. Рівняли іі зъ билиною у полі, зъ высокимъ деревомъ, котрому черви коренни точуть,—и багацько де-зъ—чимъ рівняли... а я вже не стань!—Серце щемить, душа болить, волосся на голові дибомъ стоять; сумно, страшно, якъ спитаешъ себе—«що ти и чого живешъ»?

Усі люде вирішають на світъ Божій, якъ и жодний, та не всімъ, якъ дё-кому, доля придалась. Доля, мовъ пьяний чоловікъ, що по ярмарку зъ пляшкою ходе; частуе всякого, хто на вічі попавесь: иншого до-верху налле, другому тільки чарку піднесе, а третёго и овсі обмене,—якъ лихоманка, не розбіра на кого наскіпатьця: чоловікъ чи панъ—ій все одинаково. Вона не ззира нікому ні въ голову, ні въ душу, ні въ серце. Иншій до пяти ліківъ не тиме,—душа якъ півця надъ сіномъ,—зъ старцівъ сорочку лупе, жуківъ безвинихъ ногами топче,—и вона до ёго льне и коржі зъ саломъ въ ауши тиче. Одинъ, для своєі користи, радъ усю громаду у старці пустить: вона его шануе. А иншій, (бодай не казать!) самъ про себе и думати не дума, не порива очей ні на срібло, ні на золото; его користь—правда свята, его щастя—діло добре: того й не добача, або ще и напуститця на ёго, неначе ій правда ёго у поперекъ лягла: муче ёго, вьяне, зъ нігъ валяе, ганя его по світу, якъ ловець бирюка по-полю, не зна дё ему смерть подіять; зажене ёго у такі края, куди воронъ и кістки не занісъ-би. Зажене—бо силу мае. Доля орудуе чоловікомъ, якъ швець шиломъ: куди вітхне, туди й лизь; якъ добрій козакъ конемъ:—куди п'яна туди іде. Правди у неі на шага не зберетця:

«Тому вона запродуе
Відъ краю до краю,
А другому оставляе
Те, дё заховають!»

14 ОСНОВА.

Подякуемъ Богові, що вінъ не давъ намъ знати, що насъ жде за горами! бо якъ-би чоловікъ знавъ, дё ёго кості положуть,—не захотівъ би довго жити!

Сумно и страшно вимовить: «Тарасъ Григоровичъ умеръ!» а ...

чорносотенцями єврейські погроми 20–21 жовтня 1905 р., внаслідок яких загинуло 22 особи, було розгромлено близько 75% торгових закладів Маріуполя.

Будівля хоральної синагоги Маріуполя на вул. Георгіївській. Відкриття споруди відбулося у 1882 р. Фото початку XX ст.

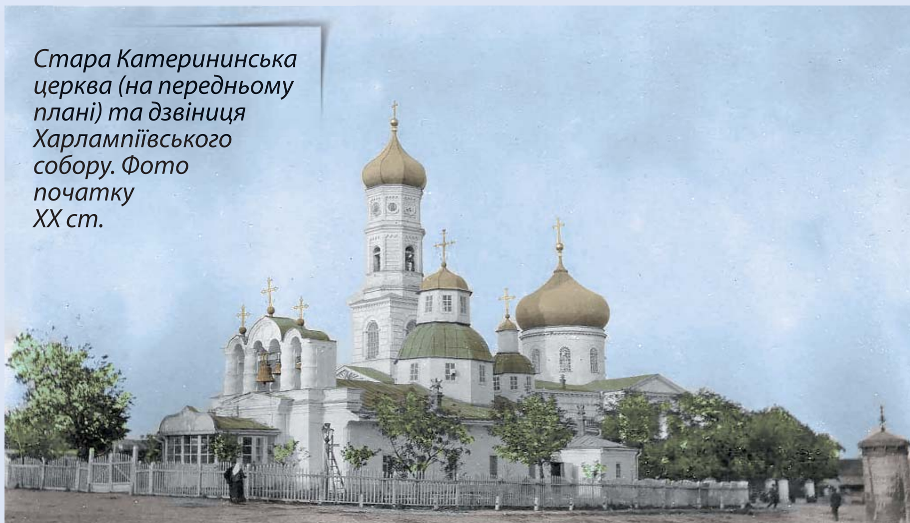
Церква Марії Магдалини — православний храм, який будували майже 35 років: з 1862 по 1897 рр. Розташовувався у сквері в центрі міста, на місці сучасного драматичного театру. Поштова листівка поч. XX ст.

«Чумацький тракт в Маріуполі» (1875). Картина Архипа Куїнджі

Римо-католицький костел Маріуполя, споруджений протягом 1853–1860 рр. Поштова листівка поч. XX ст.

Стара Катерининська церква (на передньому плані) та дзвіниця Харлампіївського собору. Фото початку XX ст.

Ікона «Святий Георгій у житії». XII ст.

Архип Куїнджі (1841 (за іншими даними 1842) – 1910) український живописець-пейзажист, педагог. За походженням — приазовський грек, уродженець Маріуполя. У перекладі його прізвище може означати «ювелір». Змалку виявивши хист до малювання, майже усе життя присвятив мистецтву, зосередившись на пейзажах. Деякий час успішно експериментував з фарбами. Його називали «майстром світла», а вражені глядачі шукали електричні лампочки за його картинами.

Харлампіївський собор. Богослужіння розпочалося у 1845 р., тут зберігалися основні релігійні святині грецької громади Маріуполя, зокрема ікона «Святий Георгій у житії». Зруйнований у 1930-х . Фото початку XX ст.

Еммануїл Гольдрін (1877–1928) — маріупольський купець та підприємець. Власник електротипографії та магазину-папірні в приміщенні готелю «Континенталь». Серед продукції типографії було чимало листівок з видами Маріуполя. Портрет роботи Олени Ліберті.

НА МЕЖІ СТОЛІТЬ

Наприкінці XIX — початку XX ст. Маріуполь був повітовим містом Катеринославської губернії. Маріупольський повіт розташовувався на південному сході Катеринославщини, по річці Кальміус проходила межа з Таганрозькою округою Області Війська Донського. На зламі століть Маріуполь був важливим транспортним вузлом, економічним, освітнім та культурним центром Приазов'я. Згідно зі Всеросійським переписом населення 1897 р., у Маріуполі проживало 31 116 осіб, а в Маріупольському повіті — 254 056. Серед населення повіту 117 206 осіб, тобто 46,13%, зазначили у переписних листах українську як мову спілкування.

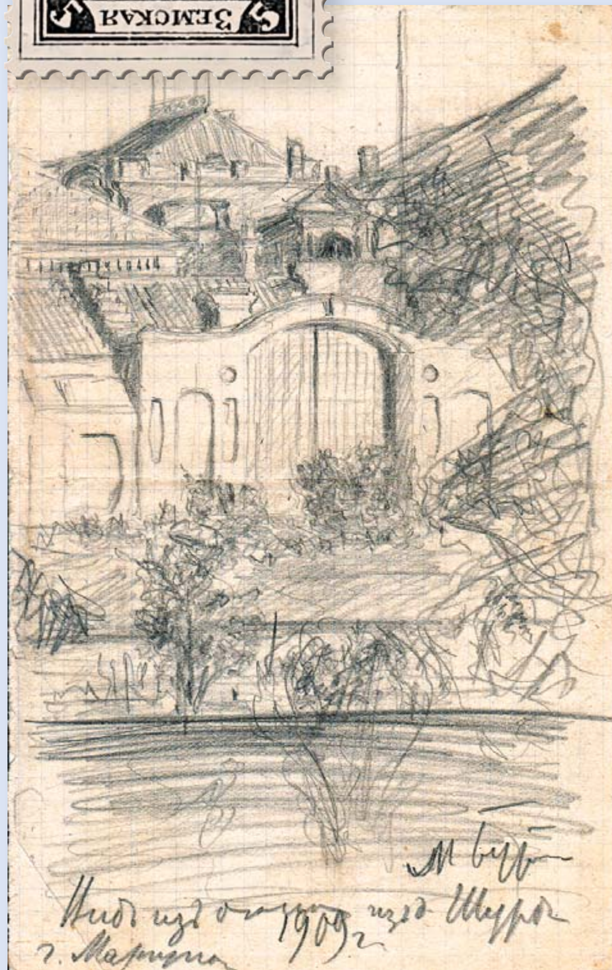
У цей час остаточно формується класичне архітектурне обличчя старого міста. Адміністративні будівлі, контори промислових виробництв, споруди гімназій, училищ та банків, приватні особняки й садиби, храми — все це було переплетене у великому стильовому розмаїтті: від історизму до ар-нуво. У 1898 р. за сприяння Е. Томазо в Маріуполі відкрили першу електростанцію, яка призначалася для освітлення будівлі готелю «Континенталь». Саме на цей період припадає діяльність одного з найвідоміших місцевих будівничих — В. Нільсена.

Культурне життя міста також вирізнялося яскравістю. Сцени місцевих театрів зустрічали з гастролями театральні трупи М. Кропивницького й І. Карпенка-Карого.

Земська марка Маріупольського повіту

Герб Маріуполя 1811 року

Вид на маріупольську вулицю. Малюнок олівцем, 1909 р. Колекція І. Стичинського, Київ

Наймасштабніша подія тогочасної історії — Перша світова війна, не оминула Маріуполь. Хоча, на перший погляд, місто опинилось у глибокому тилу, через наявність порту воно набуло додаткової стратегічної ваги.

У зв'язку з надмірною завантаженістю залізниці військове керівництво Російської імперії було змушене активно залучати водні шляхи для перевезення військ та вантажів.

Маріуполь не залишився осторонь бурхливих історичних подій часів Української революції. Крім українського національного руху, значно активізувалися й інші етнонаціональні рухи, а саме грецький та єврейський. Одними з найпомітніших діячів українського національного руху в Маріуполі були С. Липківський — учасник Маріупольського українського товариства, викладач міського єпархіального училища та І. Коваленко — член міського громадського виконавчого комітету. У 1917 р. авангардом українського руху в місті були місцеве товариство «Просвіта», українські гуртки на заводах «Нікополь» та «Провіданс», видання «Маріупольське слово».

Опорою й підґрунтям слугувало військо. На той час у Маріуполі дислокувався 24-й запасний піший полк, який радо зустрів процес українізації військових частин. Зважаючи на значну частку грецького населення міста, яке було зацікавлене у порядку й безпеці, у полку почали формуватися грецькі сотні, які надалі мали стати

Інтер'єр маріупольського помешкання. 1908 р. Колекція І. Стичинського, Київ

Група вояків австро-угорського ц. і. к. 24-го пішого полку «Барон Куммер» поблизу Маріуполя. 1918 р. Колекція І. Стичинського, Київ

Віктор Олександрович Нільсен (1871–1949). Фото поч. XX ст. Знаний маріупольський архітектор данського походження. Автор багатьох споруд у Маріуполі, деякі з них стали символами міста, зокрема маріупольська водогінна вежа, збудована у 1910 р. Приватні будинки авторства Нільсена на вулиці Семенишина є яскравими зразками архітектури стилю модерн на півдні України. Крім Маріуполя, творіння архітектора можна побачити й на Поділлі. У місті Хмельницький збереглась водогінна вежа, збудована як і маріупольська — у 1910 році.

основою для окремої грецької національної військової частини.

9 лютого 1918 р. у Бересті був укладений мирний договір між Українською Народною Республікою та Центральними державами. Це дало змогу українському війську разом з австро-угорськими та німецькими союзниками розпочати деокупацію півдня і сходу України від більшовиків.

На маріупольському напрямку у 1918 р. діяла 59-та австро-угорська піхотна дивізія, в якій служило чимало українців із терен Австро-Угорщини.

Після стабілізаційних заходів у Маріуполі настало відносно спокійне життя. У часи Української Держави Павла Скоропадського Маріуполь був прикордонним містом. Кордон між Україною та Доном вдалося встановити з

Неоготичний будинок лікаря Сергія Гампера. Поч. XX ст. Зазнав руйнувань росіянами у 2022 р. Фото І. Стичинського, 2019 р.

Іван Пантелеймонович Коваленко (1887–1949) — маріупольський науковець, громадський діяч, краєзнавець, музейник. Організував у Маріуполі Товариство вивчення місцевого краю. На його базі у 1920 р. був заснований Маріупольський краєзнавчий музей. У 2019 р., на будинку по вул Георгіївській, 37 знаному вченому була встановлена меморіальна дошка.

Дачна будівля в порту Маріуполя. Акварель, 1909 р. Колекція І. Стичинського, Київ

користю для першої — східніше Маріуполя. Захист державного кордону в Надазов'ї забезпечувала 8-ма Азовська кордонна бригада Окремого корпусу кордонної охорони. Штаб бригади розташувався у Маріуполі, його начальником був М. Костенко. У місті діяла також митниця.

Політична та військова криза 1918 р. не сприяла збереженню української влади в місті. Директорія не змогла закріпитись у Маріуполі. Відтоді місто стало частиною арени протистояння між російськими білими збройними силами, червоними арміями та повстанськими загонами, в тому числі й махновськими. Врешті-решт більшовики виграли військову і політичну боротьбу за територію України. Від 1920 р. й до відновлення незалежності у 1991-му Маріуполь входив до складу радянської України.

Будівля готелю «Континенталь», збудована у 1887 р. Пам'ятка архітектури України, зруйнована росіянами. Фото М. Кутнякової, 2016 р.

Маріуполь міжвоєнного періоду — це історія трьох взаємопов'язаних сюжетів: форсованого розвитку економіки, розквіту та занепаду національних культур, а також державного терору і людських страждань.

У результаті політики коренізації Маріуполь у 1920-х роках став центром динамічного розвитку національних культур, в першу чергу грецької. У місті відкрито грецький театр та 14 грецьких шкіл. Георгій (Юрій) Костоправ у 1933 році уперше в історії опублікував збірку румейською мовою, однією з двох мов приазовських греків. Збірка називалася «Та прота вімата» («Перші кроки»). Він же переклав румейською «Заповіт» Шевченка. Вперше почала виходити масова грецькомовна газета України — «Колεχτιβιςτις» («Колехтивістис»).

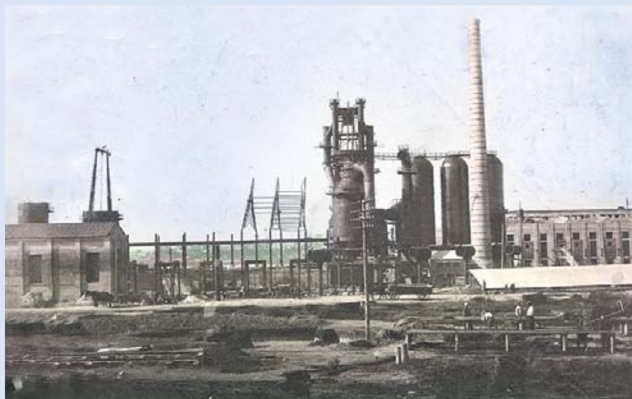
Культурний ренесанс грецької, української, єврейської, німецької національностей виявився закоротким. Невдовзі і театр, і газету закрили, румейська, урумська (тюркська мова греків Приазов'я), українська, єврейська, німецька мови зникли із шкіл міста. Коренізацію в регіоні і місті не лише зупинили, а й розтрощили, фізично знищивши найбільш активних членів цих спільнот. Українська, єврейська, німецька спільноти міста були обезголовлені протягом Голодомору та Великого терору. Найбільша в місті грецька спільнота також зазнала значних втрат під час так званої грецької національної операції,

Руїни храму Марії Магдалини. 1930–1935 роки

Завод «Азовсталь». 1938 рік

Будівництво доменного цеху «Азовсталі». 1932 рік

Георгій (Юрій) Костоправ у 1933 році уперше в історії опублікував збірку румейською мовою, однією з двох мов приазовських греків.

тобто масових репресій проти грецької етнічної меншини в республіках СРСР, які тривали від 15 грудня 1937 року до березня 1938 року.

У 20–30-х роках Маріуполь став великим індустріальним містом.Гігант металургійної промисловості міста меткомбінат імені Ілліча свою назву отримав ще у 1924 році, коли в один об’єднали два націоналізовані більшовиками заводи («Нікополь Маріупольський» та «Російський Провіданс»). Завод спеціалізувався на виробництві труб. Під час індустріалізації, в першій половині 1930-х років, завод був модернізований. У 1931–1933 роках на лівому березі Кальмісу збудували металургійний завод — гігант «Азовсталь» та порт біля нього, аби відправляти виплавлений метал морем. Поруч із «Азовсталлю» виник Маріупольський коксохімічний завод. Місто розрослося навколо цих підприємств. Виникли нові квартали. Навколишні села, заселені робітниками, скоро стали частиною міста.

Вигляд заводу «Азовсталь». 1930-ті роки

Відкриття трамвайного руху в Маріуполі. 1933 рік

Справа наліво: зачинатель стаханівського руху Олексій Стаханов, організатори Голодомору на Донеччині перший секретар Донецького обкому КП(б)У у 1933–1937 роках Саркіс Саркісов та «всеукраїнський староста» Григорій Петровський серед комсомольців Кадіївського району, учасників Загальнодонецького зльоту стахановців майстрів вугілля. Репродукція 1936 року

Мітинг біля будинку Жданова. 1948 рік.

До 1939 року порівняно із початком 1930-х років населення міста зросло майже наполовину. В 1941 році населення Маріуполя склало 241 тис. чоловік.

Крім переселенців із Росії, місто заселили голодні українські селяни, які рятувалися від смертоносного Голодомору. Чимало з них і померло на вулицях міста, інші влилися до новоствореного робітничого моря. Як і інші тогочасні міста півдня України Маріуполь став плавильним котлом, в якому різні національні та соціальні групи та спільноти швидко втрачали свою самобутність та потихеньку перетворювалися на радянських людей. Руйнівний голод, робота на заводах та фабриках, радянська пропаганда стали інструментами досягнення цієї мети.

Організатори Голодомору на Донеччині, Перший секретар Донецького обкому КП(б)У у 1932–1933 роках Іван Акулов та «всеукраїнський староста» Григорій Петровський сидять разом за столом

Будівництво нового елеватору в Маріупольському порту. 1933 р.

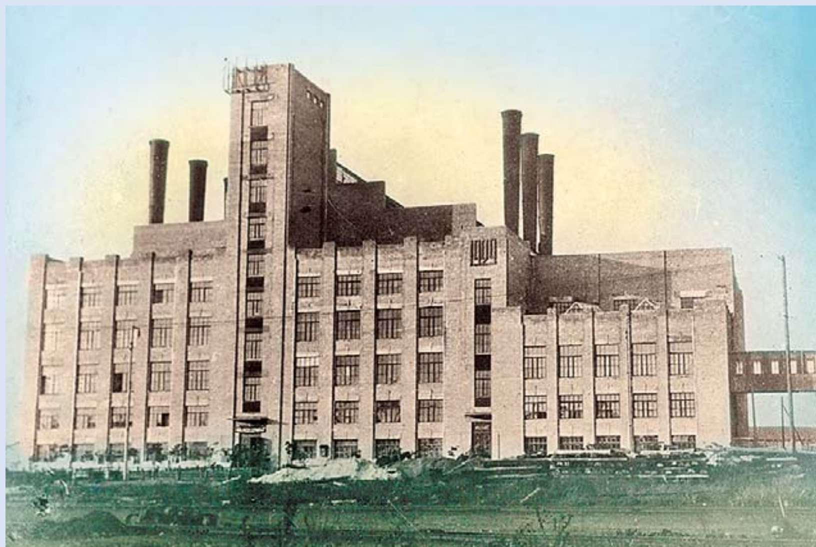

Завантажування доменної печі № 1 металургійного заводу імені Ілліча. 1931 рік

На заводі «Азовсталь» у доменному цеху. 1936 рік

Нова електростанція металургійного заводу ім. Ілліча. 1930–1941 роки

У вересні 1939-го розпочалася Друга світова війна. У Маріуполі дислокувалася 134-та стрілецька дивізія, яка належала до Харківського воєнного округу. У липні 1941 р., вже після нападу нацистської Німеччини на СРСР, було відновлено Азовську військову флотилію з головною базою в Маріуполі.

Місто з його промисловою потужністю перевели на воєнні рейки. На заводі імені Ілліча випускали броньову сталь для танків Т-34, торпедних катерів і літаків-штурмовиків ІЛ-2. У квітні 1941-го на цьому підприємстві спроєктовано штамповану танкову башту для нової модифікації Т-34, упродовж наступних трьох місяців зробили понад тисячу таких танків.

У середині серпня 1941-го почалася евакуація промислових підприємств міста на Урал та в Сибір. Тоді ж по Маріупольщині прокотилася хвиля репресій проти німців, які проживали тут ще з 30-х років XIX ст. Їх вислали в казахську пустелю. З часом лінія фронту наблизилася до міста — на Маріуполь наступали частини 3-го танкового корпусу 1-ї танкової групи Вермахту (група армій «Південь»).

8 жовтня 1941 р. ударна група 1-ї танкової дивізії СС «Лейбштандарт Адольф Гітлер» під командуванням штандартенфюрера СС Курта Маєра окупувала місто.

Маріуполь увійшов у зону військової адміністрації, яку підпорядковано командуванню армійської групи «Південь». Одним із перших «заходів» окупантів був розстріл євреїв Маріуполя.

Частини Червоної армії на марші. Донеччина. 1941 р.

Німецькі мотоциклісти й вантажівки на проспекті Ілліча (наразі проспект Бойка) в захопленому Маріуполі. Маріуполь, жовтень 1941 р.

Німецькі солдати беруть в полон червоноармійців, які їхали на вантажівці ГАЗ-АА і захоплені в Маріуполі на вулиці Артема (зараз вулиця Куїнджі). Маріуполь, 08.10.1941. Автор фото: Пауль Августин

Курт Маєр так описав своє першого побачення з Маріуполем:
«Стою на найвищому місці праворуч від дороги й вивчаю Маріуполь, що лежить за декілька кілометрів… Величезне місто з його сталеливарними заводами, верфями, аеродромами […] все ж таки вражає мене»

Частини Червоної армії на марші. Донеччина . 1941 р.

20, 22 та 23 жовтня 1941 р. нацисти вбили, за різними даними, від 8 до 12 тисяч єврейських жителів Маріуполя. Дітей, жінок, людей похилого віку зібрали та примусили пройти пішки понад 9 км від Маріуполя до селища Агробаза. Розстрілювали людей у протитанковому рові, який перед цим використали радянські чекісти з цією ж злочинною метою. За свідченнями, незадовго до захоплення німцями міста там розстріляли тяжкопоранених червоноармійців та учнів профтехучилища № 3. Агробаза залишалася місцем страт нацистами «неблагонадійних елементів» і надалі.

Попри небезпеку бути розстріляними разом з усією родиною, серед маріупольців були небайдужі люди, які рятували євреїв. Наразі відомі імена 23 Праведників народів світу.

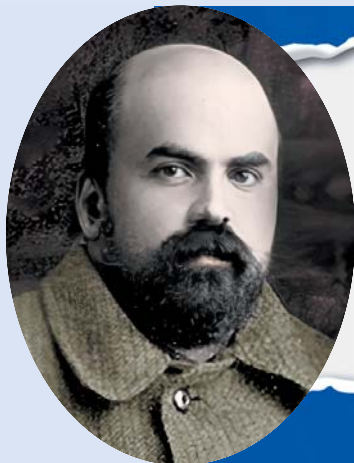
За окупації в місті діяв табір для військовополонених. Упродовж зими 1942–43-го з цього табору німці

Німецькі офіцери поряд із покинутим радянським легким танком БТ-5. Машина зразка 1933 р. з клепаною баштою Маріупольського заводу. 1941 р.

Частини дивізії СС «Лейбштандарт Адольф Гітлер» під командуванням штандартенфюрера СС Курта Маєра на підступах до Маріуполя В центрі штурмова гармата StuG.III Ausf.B, зліва 105-мм легка польова гаубиця leFH18, справа на дальньому плані САУ Panzerjäger I. Маріуполь, жовтень 1941 р. Автор фото: Пауль Августин

Микола Стасюк, уродженець Чернігівщини з дворянської родини, за фахом інженер-металург, в 1917 р. — член Центральної Ради, один із секретарів Генерального секретаріату – першого українського уряду в часи Української революції. Після поразки визвольних змагань та встановлення радянської влади, за різними свідченнями, провів від 8 до 10 років в ув'язненні. Його звільнили в 1940-му , поселився в Маріуполі та працював сторожем. За нацистської окупації став редактором «Маріюпольської газети», одним із керівників надрайонового проводу ОУН та місцевої «Просвіти».

щоденно вивозили по 4–5 підвод із тілами померлих з голоду червоноармійців.

Упродовж усієї окупації маріупольці намагалися підтримувати освітній процес та культуру. Так, діяли Маріупольський музично-драматичний театр ім. Т. Шевченка, Маріупольський краєзнавчий музей, книгарня, місцеве видавництво ім. І. Франка, в якому, поміж іншим, намагалися налагодити друк шкільних підручників. Розпочало роботу товариство «Просвіта», ініціаторами створення якого виступили члени похідних груп ОУН.

Окупація Маріуполя тривала майже два роки. За цей час вбито близько 50 тисяч цивільних жителів. Під час відступу гітлерівці знищили заводи, інфраструктуру, значну частку житлового фонду міста. У 1941-му тут жила 241 тисяча осіб, після відступу Вермахту — 81 тисяча.

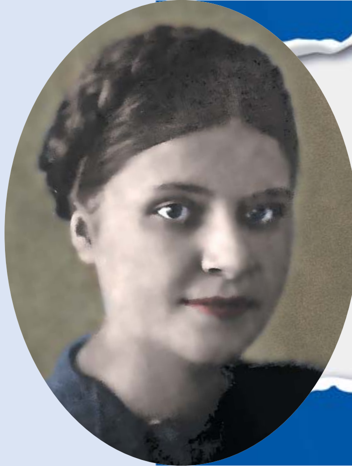

Маріупольський порт. 1942 р.

Електростанція металургійного заводу ім. Ілліча після німецької окупації. Маріуполь. 1943 р.

Єлизавета Бірюкова, уродженка Маріуполя. Під час окупації 27-річна Єлизавета залишалася в місті та продовжувала працювати, як і в довоєнний час, інженером-технологом, згодом заступником директора на рибоконсервному комбінаті. Жінка добре володіла німецькою, німці вважали її сумлінною працівницею. Бірюкова приймала на роботу всіх, кому загрожувала небезпека з боку німецького командування: євреїв, комуністів і комсомольців. Кількість врятованих Єлизаветою Пилипівною може бути більшою ніж 100 осіб. Відразу після повернення радянської влади жінку арештували та засудили до каторжних робіт.

Німців витіснили з Маріуполя в ході Донбаської стратегічної наступальної операції, що почалася в серпні 1943-го. Після вигнання нацистів радянська влада провела чистку від «неблагонадійних елементів».

Завод ім. Ілліча, контора. Маріуполь, вересень, 1943 р.

Кладовище окупантів. Маріуполь. 1941–1943 рр.

Повоєнна відбудова міста, яке в 1948-му перейменували на Жданов на честь радянського партійного діяча, уродженця Маріуполя, була в першу чергу спрямована на відновлення промисловості.

7 липня 1948 р. з заводу імені Ілліча відправили перший ешелон труб для будівництва газопроводу «Дашава — Київ». 10 грудня того ж року введено в дію доменну піч №1 та завершено відновлення «Азовсталі». До кінця 1950-го всі промислові підприємства міста працювали на повну потужність. За фасадом успішних кількісних показників стояла відверта експлуатація всіх можливих людських ресурсів, чергові голодні роки в 1946–1947-му, а також кошти громадян, які залучали через систему надмірних податків, обов'язкові державні позики та конфіскаційну грошову реформу 1947-го.

Межі Жданова-Маріуполя розширилися. У порту споруджували нові причали й цілі райони. У 1960-х тривала побудова нового житла та інфраструктури для містян. Загальний житловий фонд міста у 1967 р. становив 3 млн м^2. Зростала й кількість жителів, на 1958 р. їх було 280 300 осіб, а в 1989-му — 540 300.

У різний час упродовж 1963–1987 рр. у Жданові працювали 18 митців, які залишили свій слід у мозаїчній монументалістиці. Загалом місто прикрасили 26 авторських творів. У 1967 р. сюди прибула бригада монументалістів на чолі з Аллою Горською та Віктором Зарецьким. До цієї групи

Вулиця Артема. Жданов — Маріуполь. 1958 р.

Демонстрація в місті, приурочена до свята «Великого Жовтня». Жданов — Маріуполь. 1954 р.

Завод «Азовсталь». Електропідстанція. Маріуполь. 1948 р.

Будівля правління заводу «Азовсталь». Жданов — Маріуполь. 1966 –1967 рр.

також входили Галина Зубченко, Борис Плаксій, Василь Парахін, Надія Світлична та Григорій Пришедько. Горська та Зарецький приїхали, зокрема, через бажання познайомитися з митцем Віктором Арнаутовим, учнем видатного Дієго Рівери, професором Стенфордського університету, емігрантом, який повернувся до рідного міста в 1963-му.

Художники оздобили інтер'єр ресторану «Україна» двома мозаїками «Дерево Життя» та «Боривітер». Митці, створюючи «Дерево життя», використали архаїчні символи Світового дерева та птахів, метафорично переповіли головний міф про створення Всесвіту. Ще у процесі роботи це панно зазнало критики. Після загибелі

Драматичний театр. Жданов — Маріуполь. 1973 р.

Горської «Дерево життя» заклали цеглою. Відкрили мозаїку аж у 2008 р. За програмним замовленням «Боривітер» мав бути виконаний у стилі соцреалізму — птиця-борець, але в процесі виконання митці змінили концепцію твору, який врешті відобразив сутність Приазов'я.

Обидві роботи були експериментальними та вважаються перлинами маріупольського зібрання монументалістики. Митці використовували смальтовий набір, а також незвичні матеріали, як шлакоситал та метал. У «Боривітрі» присутні навіть фрагменти ложок із нержавіючої сталі.

Алла Горська – українська художниця та дисидентка, громадська діячка, одна із засновниць руху шістдесятництва. Працювала в монументальних творах, мозаїці, графіці та живопису. Мисткиню вбито 28 листопада 1970 року

Алла Горська з чоловіком Віктором Зарецьким у художній майстерні. Початок 1960-х рр.

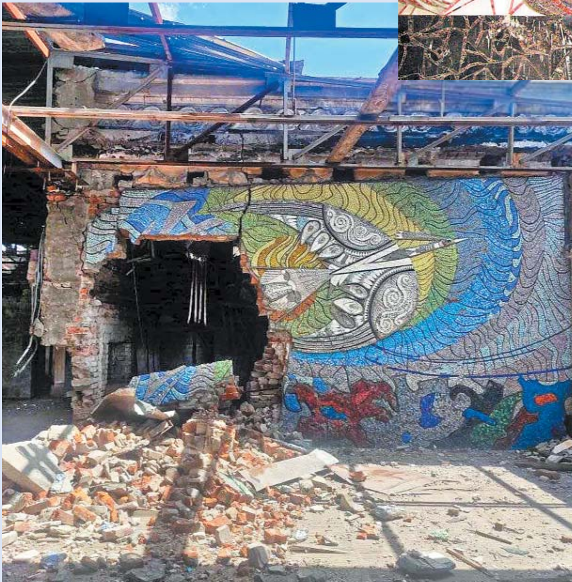

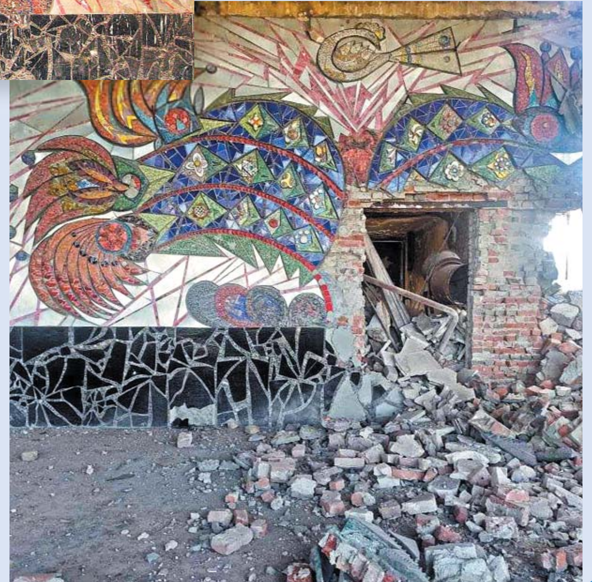
Мозаїка «Боривітер»

Російське вторгнення з 2014 р. завдало і завдає Україні безліч незворотних втрат, серед яких і руйнування культурно-історичної спадщини. Роботи групи Алли Горської та Віктора Зарецького «Дерево життя» та «Боривітер» зазнали ушкоджень під час штурму Маріуполя російськими окупантами у 2022-му. Згідно зі свідченнями, роботи втратили приблизно 25–30% мозаїчного полотна; у площинах опорних конструкцій утворилися наскрізні отвори й тріщини. Фахівці прогнозують, що пошкодження основи призведе до поступового руйнування панно під впливом атмосферних явищ. Мозаїчне панно «Металурги» Валентина Константінова та Леля Кузьминкова, місцевих маріупольських митців, також було знищено російськими окупантами.

Мозаїки «Дерево життя» та «Боривітер»

ПОВЕРНЕННЯ ІМЕНІ

Історія бурхливого XX століття подарувала «місту Марії» сюжет втрати і повернення свого імені.

22 жовтня 1948 р. Маріуполь рішенням московських керманичів отримав нову назву Жданов — за прізвищем соратника Сталіна, уродженця міста Андрія Жданова. Терміном «ждановщина» називають ідеологічну кампанію, що розгорнулася в СРСР у повоєнний час та була спрямована на посилення партійного контролю над діячами науки, культури і мистецтва. Місто мало цю назву 41 рік.

Наприкінці 1980-х, в епоху горбачовської «перебудови», у Маріуполі зорганізувався рух за повернення історичної назви. З жовтня 1987 р. місцеві газети «Азовський моряк» та «Приазовський робітник» почали публікувати статті про історію

Андрій Олександрович Жданов (1896–1948) — радянський державний та партійний діяч

Постать А. Жданова фіксувалася у міському просторі й за рахунок спорудження різноманітних меморіальних об'єктів, передусім пам'ятників, що розташовувалися в основних публічних просторах міста. На радянській листівці зображено пам'ятник А. Жданову поблизу міського театру (зліва). Інша листівка ілюструє залізного Жданова, котрий стояв на сучасній площі Воїнів-Визволителів

„Я – за Мариуполь!“

МАРИУПОЛЬ ВОЗВРАЩАЕТСЯ!

Азовский моряк

«КД» 10 августа 1988 года. УЧИМСЯ ДЕМОКРАТИИ 3

«За чистый Мариуполь!»

«Пр. рабочий» 28.01.89 г.

МАРИУПОЛЬ — имя нашего города!

Распоряжение облисполкома

Исполком областного Совета народных депутатов распорядился довести до сведения областных отделов и управлений, исполкомов городских и районных Советов народных депутатов, что постановлением Совета Министров СССР от 13 января 1989 года, учитывая пожелания трудящихся, отменены правовые акты об увековечении памяти А. А. Жданова. Городу возвращено его прежнее название — Мариуполь.

Начинаем сбор средств

Уважаемые товарищи!

В Совете Министров СССР принято постановление о возвращении нашему городу его исторического имени — Мариуполь.

Немаловажную роль в этом вопросе сыграли работа советских и партийных органов, активность общественности и граждан города.

Переименование города повлечет за собой большие денежные затраты, в связи с чем в Жилсоцбанке открыт счет № 700211 для добровольного сбора средств на покрытие необходимых расходов.

Настал момент, когда от каждого жителя города Мариуполя требуется оказание конкретной денежной помощи.

Просим активно включиться в акцию переименования города.

РАБОЧАЯ ГРУППА ПО ПЕРЕИМЕНОВАНИЮ ГОРОДА ПРИ ГОРИСПОЛКОМЕ.

Поправка к заглавию книги

Сегодня праздник не только у жителей города, но и у всех его уроженцев, где бы они ни находились.

Осенью прошлого года я сам писал длинное письмо в Верховный Совет, приводя в нем многие известные, а также малоизвестные факты деятельности А. А. Жданова в период его работы в Ленинграде. Сколько тогда было разгромлено научно-исследовательских коллективов, закрыто научных направлений! Под его личным руководством проводилась глубокая чистка научно-технической интеллигенции. Сам я лишился в то время в Ленинграде научной должности, как мне дали понять, из-за моей греческой национальности.

Из Секретариата Верховного Совета мне ответили, что таких писем поступает множество и вопрос обязательно будет обсуждаться в «верхах».

И вот справедливость восстановлена, у моего родного города — его родное имя Мариуполь!

В прошлом году я специально придержал сдачу в издательство рукописи своей последней книги «Климат города Жданова». Сделал это только потому, что очень надеялся на возвращение имени Мариуполь.

И вот теперь тороплюсь, спешу завершить обработку материалов и поскорее передать издательству книгу со справедливым названием «Климат города Мариуполя».

Эта книга будет моей благодарностью за решения партии и правительства, моим скромным подарком землякам-мариупольцам.

М. БАЙДАЛ,
доктор географических наук, профессор Всесоюзного научно-исследовательского института гидрометеорологической информации — мирового центра данных.
г. Обнинск.

Не оскудеть памяти

Нашему городу положено иметь и свое лицо соответственно его своеобразию.

С самого начала своего существования он был интернационален по составу жителей. В Мариуполе и уезде родились, учились, жили многие яркие личности. И их имена должны быть отмечены на карте города в виде мемориальных досок, названий улиц, а может быть, и памятников.

Назову некоторых. Ф. Хартахай — разночинец, историк, педагог, основатель гимназии. Профессор Р. Самойлович — воспитанник мужской гимназии, известный полярный исследователь. Н. Пирогов — инспектировавший учебные заведения Мариуполя после вступления в должность попечителя Одесского учебного округа. С. Гампер — доктор медицины, главный врач уездной земской больницы.

Выскажу свое мнение, но думаю, что уместны улицы со старыми названиями: Греческая, Итальянская, Еврейская, Украинская, Бородинская (в память героизма мариупольцев 1812 года).

Т. КРИВОРОТЬКО,
врач горбольницы № 1.

Уместна ли торопливость?

Я один из тех 65 тысяч рядовых мариупольцев, которые поставили свои имена под обращениями и петициями, сыгравшими, в конце концов, свою роль.

Вместе с тем меня несколько смутила поспешность, с которой исполком горсовета народных депутатов дал новые имена кинотеатру имени А. А. Жданова и центральному парку, носившему это имя. Будто монетку перевернули на другую сторону: был «орел» — стала «решка».

Думаю, что этот вопрос можно было решить вместе со всеми мариупольцами. Лично я предложил бы дать кинотеатру имя первого директора «Азовстали» Якова Семеновича Гугеля. А в фойе кинотеатра можно было бы развернуть музейную экспозицию, рассказывающую о жизни и деятельности этого незаурядного человека, трагически погибшего в период сталинско-ждановских репрессий.

И парк наш раньше именовался городским садом. Детским же его можно назвать лишь с натяжкой: по крайней мере нагромождение аттракционов еще не определяет его назначение. Да и состояние парка требует отдельного разговора.

Н. ТОКАРСКИЙ,
машинист тепловоза комбината «Азовсталь».

Есть и другое мнение

В. ЗАМОГИЛЬНЫЙ,
плотник жилищно-коммунального отдела комбината имени Ильича.

Дискусія стосовно перейменування міста на сторінках місцевої преси. 1987–1989 рр.

та походження назви «Маріуполь». Молоді художники В. Харакоз, С. Бараннік, В. Чапні, О. Бондаренко та інші створили авангардне артоб'єднання «Маріуполь 87». Водночас у місті на основі ініціативних груп сформувалися перші неформальні громадські організації, зокрема, екологічна ініціатива «За чисте повітря», організація за загальну демократизацію суспільно-політичного життя «Маріупольський громадянський форум», культурно-просвітницьке «Товариство української мови».

Однією з таких груп став громадський рух «За Маріуполь», який мав на меті повернути місту історичне ім'я. Рушійною силою руху були прибічники відродження історії та культури приазовських греків, представники

Мітинг ініціативи «За Маріуполь!» щодо перейменування міста

Демонтований пам'ятник А. Жданову. 1989. Фото В.Веренікіна

інтелігенції, краєзнавці, викладачі металургійного інституту: В. Коноп-Ляшко, В. Константинов, Л. Кузьменков, Л. Яруцький, В. Якунін, П. Шмачков, Г. Александрова та інші. Його члени організовували публічні мітинги та громадські обговорення. Наприкінці 1988 р. вони зібрали близько 60 тисяч підписів містян під петицією про повернення назви Маріуполь та надіслали її у Верховну Раду СРСР. У місті точилися масштабні дискусії щодо доцільності збереження імені комуністичного діяча часів сталінського терору в об'єктах місцевої топоніміки та в самій назві міста. Ця полеміка в листопаді 1988 р. дійшла навіть до сторінок найголовнішої радянської газети «Правда».

Врешті така ініціативність населення завершилася успіхом: 13 січня 1989 р. радянський уряд своєю постановою повернув місту ім’я Маріуполь. Разом з декомунізацією назви місто позбулося трьох пам’ятників Жданову і його меморіального музею. Таким чином, у промисловому місті на сході України перші прояви декомунізаційних процесів відбулися ще за радянських часів. Упродовж перших років незалежної України міська рада під тиском громадських активістів повернула добільшовицькі назви майже всім вулицям історичного центру міста.

У наш час російська окупаційна влада, апелюючи до радянських історичних міфів, періодично актуалізує питання про повернення назви «Жданов».

Плакат щодо публічної дискусії «Жданов і Маріуполь?» 19 червня 1988 р.

Збір підписів під зверненням до Верховної Ради СРСР стосовно поверненню місту його історичної назви. Фото Б. Дембицького, 1988 р.

9 березня 1990 року маріуполець Любомир Гудз (1931–2015) підняв український прапор під час святкування дня народження Тараса Шевченка у Драмтеатрі.

«Буремні 90-ті» не минули безболісно для економічного життя міста: руйнування звичних економічних зв'язків, проблеми з вугільною промисловістю України призвели до погіршення роботи маріупольських металургійних гігантів. Вихід зі складної ситуації знайшли, поступово залучивши великий приватний капітал. Водночас маріупольський морський торговельний порт став одним з ключових логістичних хабів півдня України. Тривалий час він входив у топ 5 морських портів України за кількістю вантажообігу.

Громадянська енергія вибухає потужною хвилею протестів проти забруднення навколишнього середовища у 2010-х роках. Багатотисячні мітинги «Дайте кисню!» та «Стоп, смог!» змушують металургійні комбінати впроваджувати екологічні програми.

У 2010 році відкривається одна з провідних музейних установ Маріуполя — Художній музей ім. А. Куїнджі.

Попри значні труднощі, дев'яності та нульові роки — зірковий час для маріупольського спорту. У 1990 р. був заснований баскетбольний клуб «Азовмаш» (з 2016 р. — «Маріуполь»), який майже одразу увійшов до еліти українського баскетболу. Місцевий футбольний клуб «Маріуполь» (колишня назва — «Іллічівець»), розпочавши свої виступи у 2-й та 1-й лігах,

Маріупольська мечеть на честь султана Сулеймана Пишного та Роксолани

Собор Архістратига Михаїла

потім стабільно закріпився у Прем'єр-лізі українського футболу, а також брав участь у кваліфікації до Кубка УЄФА. У 2009 р. в Маріуполі проходили матчі 8-го Чемпіонату Європи з футболу серед юнаків віком до 19 років. Маріуполець став першим олімпійським чемпіоном незалежної України. У 1996 році на Літніх Іграх в Атланті В'ячеслав Олійник переміг у греко-римській боротьбі суперників зі всього світу. Його тренером був приазовський грек Геннадій Узун з села Візантія.

Заснована у 1995 році, Федерація грецьких товариств України обирає Маріуполь своєю штаб-квартирою. Вона стала осередком координаційної роботи серед приазовських греків. Невдовзі у місті було відкрито генеральне консульство Грецької республіки, а у 2000-му за підтримки уряду Греції в місті з'явився грецький

Будівля Маріупольського Художнього музею ім. А. Куїнджі. Фото: Євген Сосновський

Мітинг «Стоп, смог!» у Маріуполі, 4 листопада 2012 р.

Любомир Гудз (1931–2015) — діяч українського національного руху Маріуполя у 90-ті роки. Уродженець Дрогобича, брав участь у боротьбі УПА. Після повернення зі сталінських таборів працював на комбінаті ім. Ілліча. Л. Гудз був серед засновників Товариства української мови, «Просвіти» та Народного рух України в місті.

Емблема Всеукраїнського фестивалю грецької культури «Мега Йорти». Сайт Федерації грецьких товариств України

UEFA
UNDER19
CHAMPIONSHIP®
Ukraine 2009

Логотип юнацького Євро 2009 з футболу

культурний центр, де розмістилися грецькі культосвітні товариства.

Місто продовжує давні традиції діалогу культур та релігій. У 2007 році азербайджанська громада відкриває Маріупольську мечеть на честь султана Сулеймана Пишного та Роксолани. Мечеть, собори Покрови Божої Матері та Архістратига Михаїла стають найбільш помітними архітектурними досягненнями пост-радянського Маріуполя.

У 1991 р. за сприяння Маріупольського міського національно-культурного товариства греків, Донецького державного університету та міської ради Маріуполя було створено Маріупольський гуманітарний коледж — майбутній Маріупольський державний університет (з 2004 р.).

У 2013 р. в Україні почалася Революція гідності. Жителі Маріуполя виходили на мітинги і на підтримку Майдану, і чинного на той час президента В. Януковича. Зважаючи на те, що влада в області була під контролем проросійської Партії регіонів, прихильників Майдану спочатку виходило мало, але поступово їх кількість зросла.

7 грудня 2013 р. до пам'ятника Леніну в Маріуполі вийшло близько двох сотень незадоволених політикою уряду та президента. Мітингувальники засудили дії «беркутівців» на київському Майдані і зажадали прискорити процес підписання президентом угоди про асоціацію з Європейським Союзом, а також виступали за цілісність держави.

Вже у лютому 2014 р. у Донецькій та Луганській областях почалися виступи організованих Росією антиурядових незаконних збройних формувань, які не визнавали результатів

«Беркута на всіх не вистачить» Мітинг у Маріуполі, грудень 2013 р.

Мітинг у Маріуполі у грудні 2013 р.

На підтримку Майдану. Маріуполь, грудень 2013 р.

Революції гідності і хотіли повторити на території Донеччини та Луганщини «Кримський сценарій». РФ активно «допомагала» місцевим симпатикам. Ця «допомога» включала і фінансування, постачання озброєння та паливних матеріалів, і пряму замасковану участь представників російських спецслужб та цілих підрозділів ЗС РФ у конфлікті.

Маріуполь — друге за величиною місто Донецької області з двома найбільшими металургійними комбінатами, десятками працюючих промислових підприємств і великим портом. Контроль над ним дав би Росії велику перевагу в регіоні. А розташований поруч кордон з РФ надав би ворогу можливість ще у 2014-му прокласти сухопутний коридор до захопленого Криму.

13 квітня 2014 р., на 6-й день після проголошення так званої ДНР у Донецьку, бойовики самопроголошеної республіки за бездіяльності правоохоронних органів захопили будівлю міської ради та вивісили на даху прапор терористичної «ДНР». Відтоді міськрада та інші ключові об'єкти міста були під контролем російських окупаційних сил і місцевих колаборантів. Вулиці перекрили їхні «укріпрайони». Українські військові та добровольці утримували Маріупольський аеродром й околиці міста.

Боротьба за Маріуполь тривала два місяці, але операцію з його звільнення провели за одну добу, з 12 на 13 червня 2014-го. В операції брали участь 150 бійців спецбатальйону

Самооборона Маріуполя, 2014 р.

Захисники

Колона техніки 72 ОМБр у центрі Маріуполя, травень 2014 р.

«Азов», 2 роти спецбатальйону «Дніпро», 2 роти Національної гвардії та спецпідрозділ МВС. Блокпости на в'їздах до міста контролювали військовослужбовці ЗСУ, долучилися також члени «Правого сектору» та місцеві активісти. Штурм основних опорних пунктів військових РФ і бойовиків розпочався близько 5-ї ранку й завершився вже за кілька годин.

13 червня 2014 р. над міською радою Маріуполя знову замайорів синьо-жовтий стяг. Українські військові на той час заблокували можливість армії РФ просунутися у бік Запорізької області та створити сухопутний коридор до анексованого Криму.

День визволення Маріуполя. Дякуємо «Азову»

Міськвідділ МВС.
Фото І. Стичинського, 2019 р.

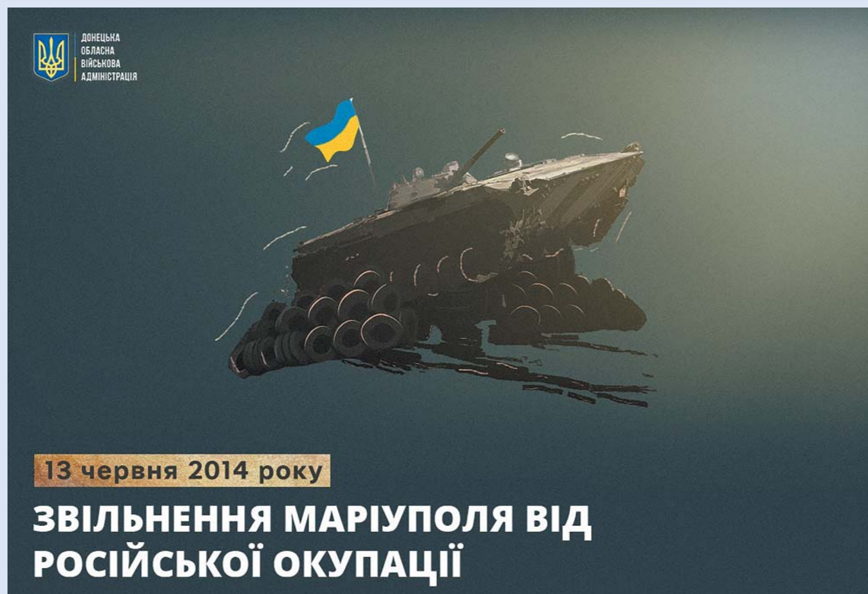

Звільнення. «Горить, палає техніка ворожа, Рідна Україна переможе!»

Звільнення Маріуполя від російської окупації у 2014 р. стало важливою віхою в історії російсько-української війни.

Плакат Донецької ОВА до Дня визволення Маріуполя

План визволення Маріуполя

Маріуполь
вул.Георгіївська
вул.Італійська
вул.Грецька
Місця висадки груп
Готель «Спартак»
Штаб операції
«Пряник»
ЗУ-23
Рух груп
Вогневі позиції
Барикада
БРДМ
Банк
ПТУ
Типографія сепаратистів
Приміщення УБОП, де сепаратисти зберігали зброю
Зона зачистки

З початком російської військової агресії у 2014 році Маріуполь став символом українського опору та української ідентичності. Місто було українською твердинею впродовж 8 років, від перших протистоянь до російського повномасштабного вторгнення 2022 року.

Звільнивши Маріуполь з-під тимчасової окупації в червні 2014-го, українським силам вдавалося забезпечувати його відносну безпеку. Випробування, які випали на долю жителів Маріуполя у наступні роки, вже не мали шансів змінити проукраїнський шлях, який обрало місто. Навіть жахливі обстріли 24 січня 2015 року, коли від ракет РСЗО «Град», запущених росіянами, загинуло 29 і було поранено 92 дорослих та дітей, лише посилили рішучість містян і їхнє переконання, що Маріуполь — це Україна.

Маріуполь став вітриною українського Донбасу, містом, яке вибрало Україну, а не «русскій мір».

Місто зазнало суттєвої реконструкції, виразним прикладом якої стала Площа Свободи. Цей простір вміщав кілька локацій, кожна — зі своїм змістом. На муралі «Мілана» була зображена дівчинка — одна з сотень тисяч історій зламаного дитинства через війну на сході України. Авторів реконструкції площі надихнув «Голуб миру» Пабло Пікассо. Тому вони створили 25 світових щогл, на верхівках яких розмістили «птахів миру». Кожна з цих конструкцій символізувала одну з 25 областей України та містила характерний для кожного

На фестивалі Goby Fest. 25–26 вересня 2021 року

Учасниці гурту Dakh Daughters під час виступу на фестивалі Startup ГогольFest 2019. Фото: Артем Галкін

регіону орнамент, його культурний код. Інші локації — скульптура «Протистояння», пам'ятник героям-визволителям, дзвін Миру.

Визначними пам'ятками Маріуполя були Донецький академічний обласний драматичний театр та культурно-туристичний центр «Вежа».

У 2020–2021 роках був реконструйований маріупольський пірс, який перетворився на улюблений публічний простір відпочинку жителів міста і туристів. Тричі, у 2018, 2019 та 2021 роках, у Маріуполі проходив міжнародний фестиваль сучасного мистецтва «Гогольfest».

У місті динамічно розвивалася гастрономічна культура, відкривалися нові ресторани, відбувалися фестивалі регіональної кухні. Суттєво

Нові тролейбуси в Маріуполі, отримані за підтримки ЄС. Тролейбуси обладнані системою кондиціювання та Wi-Fi, а також пристосовані для людей з обмеженими можливостями

Мурал «Мілана» за адресою проспект Миру, 101. Знищений російськими окупантами у 2023 р.

Лазерне шоу на Площі Свободи

покращилася ситуація з транспортом. Завдяки отриманим за підтримки ЄС тролейбусам навантаження на транспортну систему міста зменшилося наполовину.

3 листопада 2016 р. Маріуполь став пунктом постійної дислокації 56-ї окремої мотопіхотної бригади, яка у 2018 р. отримала почесне найменування «Маріупольська». Нині з'єднання боронить Україну від російської агресії. 5 травня 2023 р. 56-ту Маріупольську ОМПБр нагороджено почесною відзнакою «За мужність та відвагу».

Нарукавний знак 56 ОМПБр

Живий ланцюг у Маріуполі. 28 серпня 2014 року

Пірс на Приморському бульварі, 17

Обстріляний «Градами» будинок в Маріуполі

Упродовж 2014–2022 років вільний український Маріуполь був найжаданішим містом неокупованої частини Донеччини для російських загарбників та їхніх посіпак із терористичної «ДНР».

У 2018 р. Росія всіляко перешкоджала створенню Азовської військово-морської бази, чинячи перепони українським суднам, що проходили через Керченську протоку.

З початком повномасштабного вторгнення у лютому 2022 р. російські війська пішли на Маріуполь із заходу (з Криму через Бердянськ та Мелітополь), з півночі (з боку Волновахи) та зі сходу (з тимчасово окупованих територій Донецької області). Місто опинилось у вкрай скрутному становищі.

До оборони Маріуполя долучилося чимало підрозділів Збройних сил України, Міністерства внутрішніх справ, Державної прикордонної служби, Служби безпеки та добровольців. Серед них особливо відзначилися 36-та окрема бригада морської піхоти імені контрадмірала Михайла Білинського, полк «Азов», 12-та бригада оперативного призначення Національної гвардії імені Дмитра Вишневецького, 109-та окрема бригада територіальної оборони й Маріупольський батальйон ТрО, Маріупольський загін морської охорони, 555-й військовий шпиталь, добровольці «Правого сектору», 12-та окрема бригада армійської авіації імені генерал-хорунжого Віктора Павленка і 16-та окрема бригада армійської авіації «Броди».

Прокопенко Денис Геннадійович (1991 р. н., псевдо «Редіс») — Герой України, підполковник, командир полку «Азов». Один з очільників оборони Маріуполя та організаторів опорного оборонного вузла на «Азовсталі». Лицар Ордена Богдана Хмельницького

Нарукавний знак 12 ОБрАА імені генерал-хорунжого Віктора Павленка

Нарукавний знак полку «Азов»

Нарукавний знак 16 ОБрАА «Броди»

Нарукавний знак 36 ОБрМП імені контрадмірала Михайла Білинського

Волинський Сергій Ярославович (1992 р. н., псевдо «Волина») — Герой України, капітан 3-го рангу, командир 36-ї окремої бригади морської піхоти імені контрадмірала Михайла Білинського в оточеному Маріуполі. Один з ключових військовиків під час боїв за Маріуполь та облоги комбінату «Азовсталь». Лицар Ордена Богдана Хмельницького та кавалер Ордена За Мужність

Бої за Маріуполь відбувалися в дуже важких умовах. Росіяни завдавали нищівних ударів по критичній інфраструктурі міста, щоб якомога більше ускладнити дії Сил безпеки та оборони України й унеможливити нормальне перебування в ньому цивільного населення. 9 березня 2022 р. російська армія зруйнувала пологовий будинок та лікарню, а 16-го завдала удару по обласному драматичному театру, який маріупольці використовували як бомбосховище та гуманітарний координаційний центр. За даними міської ради Маріуполя, станом на 7 квітня 2022 р. росіяни зруйнували 90% міської інфраструктури: 2340 житлових багатоквартирних будинків, 61200 приватних будинків, 7 лікарень, 4 поліклініки, 57 шкіл, 7 вищих навчальних закладів, 70 дитячих садків, 3 пологові будинки.

Попри всі складнощі українські оборонці нищили ворога. У боях за Маріуполь було ліквідовано двох російських генералів та одного командира бригади морської піхоти.

Після важких боїв у міських умовах Сили безпеки й оборони України вирішили зробити опорним пунктом металургійний комбінат «Азовсталь». Його розташування та інфраструктура давали змогу продовжувати оборонні дії.

Серед визначних бойових епізодів оборони Маріуполя у 2022 р. особливе місце належить «повітряному мосту» між неокупованою Україною та «Азовсталлю». Маршрут організувало Головне управління розвідки Міністерства оборони. Завдяки відчайдушним і майстерним українським пілотам з 12-ї та 16-ї окремих бригад армійської авіації, які літали гелікоптерами у заблоковане місто над

Бойові дії за «Азовсталь». Арміяінформ

Тимусь Юрій Володимирович – майор 16-ї окремої бригади армійської авіації «Броди», льотчик 1-го класу. Учасник українських миротворчих місій ООН в Ліберії та Конго. Брав участь в АТО та ООС. Під час повітряної операції на «Азовсталь» командував екіпажем гелікоптера Мі-8. Загинув під Маріуполем 31 березня 2022 року евакуюючи тяжко поранених українських бійців. Кавалер Ордена За Мужність

Грицаєнко Віталій Миколайович (1990–2022, псевдо «Гоголь») – Герой України, капітан, заступник командира полку «Азов». Під час оборони Маріуполя неодноразово організовував успішні бойові виходи та операції тилами супротивника в результаті яких знищувався особовий склад й техніка ворога. Загинув під час бойових дій у Лівобережному районі Маріуполя

контрольованою ворогом територією, протягом березня-травня 2022 р. вдалось організувати евакуацію поранених, постачання боєприпасів та часткове перекидання особового складу.

Оборона Маріуполя тривала 86 днів. 82 з них — у повному оточенні. Маріуполь та «Азовсталь» стали символами віри, надії і стійкості не лише для українців, а й для всього світу. Одним з українських прапорів, який майорів над Маріуполем та Азовом до останнього, став кормовий прапор ВМС України з корабля управління «Донбас» (бортовий номер А500).

6 березня 2022 р. Президент України Володимир Зеленський своїм наказом присвоїв Маріуполю почесну відзнаку «Місто-герой України» за подвиг, масовий героїзм та стійкість громадян, виявлених у захисті міста під час відсічі збройної агресії РФ проти України.

16 травня 2022 р. згідно з наказом вищого військового командування про збереження життя гарнізону Маріуполя розпочалась евакуація українських військових з «Азовсталі». Вони потрапили до полону й були направлені в Російську Федерацію та окуповані території Донецької області. Росія не дотрималась міжнародних прав поводження з військовополоненими. Багато оборонців Маріуполя загинуло будучи ув'язненими у смт. Оленівка Донецької області у ніч з 28 на 29 липня 2022 р. внаслідок терористичного акту вчиненого росіянами. Й досі чимало захисників та захисниць нашого Маріуполя лишаються в російському полоні.

Внаслідок російських бомбардувань та репресій загинуло від 25 до 80 тисяч маріупольців.

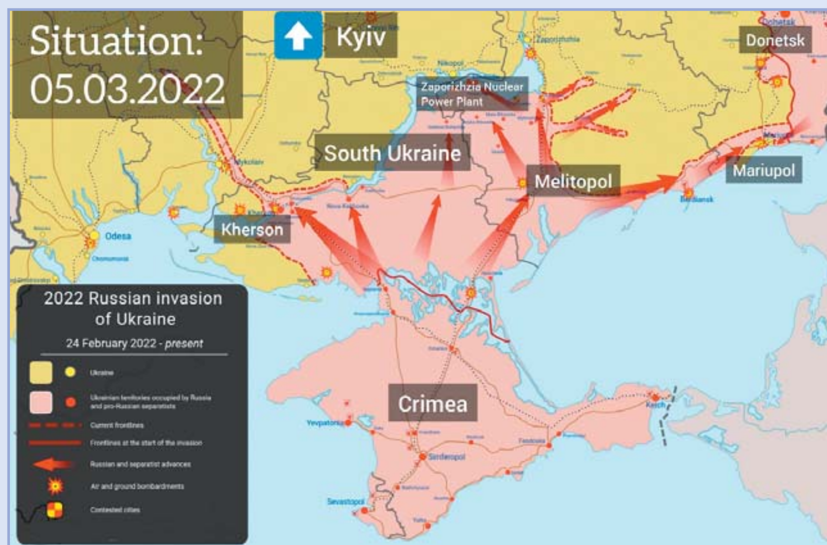

Корабель управління «Донбас» ВМС України

Гелікоптер МІ-8 армійської авіації України

Мапа російського наступу на півдні України у лютому 2022 року

ДРАМТЕАТР

16 березня 2022 р. російські війська авіаударом зруйнували будівлю Донецького академічного обласного драматичного театру, де на той момент ховалися жителі Маріуполя, намагаючись вберегтися від бомб, ракет та снарядів. Ворожого пілота не зупинив навіть напис «ДЕТИ» (рос. — діти), зроблений перед спорудою на площі. Внаслідок вибуху загинуло від 300 до 600 осіб, точну кількість жертв наразі встановити неможливо.

